

mr.sci. Igor KULENOVIĆ
Muzej grada Koprivnice

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA NASELJU CERINE VII KOD KOPRIVNICE

Kasno brončano doba je važno razdoblje u povijesti panonske nizine. Bogatstvo naselja i tehnološki napredak očituju se u odnosu na prethodno razdoblje u porastu broja naseobina i ovladavanju tehnologijom lijevanja brončanih predmeta koja je tada na vrhuncu. Brončani predmeti izrađuju se gotovo u svakom selu. Kultura žarnih polja, koja je glavna arheološka pojava u ovom razdoblju, širi se iz Transdanubije i učvršćuje u savsko-dravskom međurječju i peripanonskom prostoru sjeverne Bosne. Početak ovog razdoblja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj pripada tzv. Virovitičkoj grupi Kulture polja sa žarama. Stanje istraženosti početaka, ali i kasnog brončanog doba uopće, daleko je od zadovoljavajućeg. Dok pišem ovaj rad prošlo je točno 30 godina od objave posljednje sveobuhvatne sinteze Kulture polja sa žarama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, koju je načinila Ksenija Vinski Gasparini (1973.). U vrijeme kada je autorica napisala svoju knjigu bile su poznate tek dvije nekropole Virovitičke grupe s malim brojem istraženih grobnih cjelina i jedna ostava pripisana ovoj grupi. K. Vinski Gasparini (1973.) izdvojila je Virovitičku grupu kao zasebnu arheološku pojavu u okviru početka Kulture polja sa žarama na osnovu nalaza s nekropola Virovitica i Sirova Katalena.

Iako su podaci na osnovu kojih je autorica definirala Virovitičku grupu oskudni, može se reći da definicija Virovitičke grupe kako ju je zamislila Ksenija Vinski Gasparini u glavnim crtama vrijedi i danas. Ipak, od vremena kada je pisana sinteza K. Vinski Gasparini situacija se znatno izmijenila. Danas je stupanj istraženosti Virovitičkih lokaliteta veći. Otkrivene su nove nekropole te istraživano nekoliko naselja, što je povećalo naše znanje o Virovitičkoj grupi Kulture polja sa žarama i otvara brojna pitanja vezana uz tu problematiku.

Arheološki materijal s nekropola uglavnom se poklapa s materijalom pronađenim na nekropolama Virovitica i Sirova Katalena. S druge strane, arheološki nalazi s naselja koja se mogu pripisati Virovitičkoj grupi pokazuju sasvim drugačiju sliku. Uz keramičke oblike koji se mogu povezati s oblicima poznatim s nekropola pojavljuju se keramičke forme kakve ne nalazimo na nekropolama. Radi se o oblicima posuda i ukrasima koji su karakteristični za mlada razdoblja Kulture polja sa žarama.

Zbog novih istraživanja i saznanja o Virovitičkoj grupi definicija ove arheološke pojave može se donekle revidirati i upotpuniti. Poseban napredak u istraživanju Virovitičke grupe učinjen je iskopavanjem naselja. Jedina dosad istražen i objavljena naselja su lokaliteti Oloris pri Dolnjem Lakošu kod Murske Sobote i Rabelčja Vas kod Ptuja. U Hrvatskoj, gdje je Virovitička grupa po prvi put izdvojena kao zasebna arheološka pojava, sistematski nije istraživano niti jedno naselje, već su obrađeni površinski nalazi s nekoliko takvih lokaliteta u okolici Virovitice.

Neposredan povod i ishodište ovog rada su istraživanja naselja Virovitičke grupe na lokalitetu Cerine VII kod Koprivnice. Cerine VII su prvo naselje Virovitičke grupe koje se sistematski istražuje u Republici Hrvatskoj. Primarni cilj ovog rada je sistematski prikazati dosadašnje rezultate istraživanja Cerina VII te raspravljati o problemima geneze i kronologije virovitičke grupe. Interpretacija ovih problema temeljit će se na nalazima iz naselja jer je upravo na tom polju istraživanja virovitičke grupe napravljen najveći pomak.

KERAMIČKI MATERIJAL S LOKALITETA CERINE VII KOD KOPRIVNICE

Lokalitet Cerine VII nalazi se oko 8 km sjeverno od grada Koprivnice. Toponim Cerine označava veći prostor unutar kojeg su poznati brojni lokaliteti. Zbog toga su radi lakšeg snalaženja i razlikovanja pojedinih lokaliteta izdvojene pojedine cjeline označene Cerine I–VII.

Naselje na Cerinama VII je otvorenog tipa smješteno na blagom povišenju u inače izrazito ravničarskom kraju. Lokalitet je uočen rekognosciranjem Ivica Zvijerca, arheologa–amatera. Površinski nalazi na lokalitetu protežu se na površini od oko 1 ha.

Samo polje na kojemu se nalazi lokalitet pripada poljodjelskoj tvrtki "Podravsko gospodarstvo" i intenzivno se obrađuje. Lokalitet je dodatno devastiran iskopima za brojne drenažne cijevi i velike odvodne kanale. Prilikom iskopavanja jednog takvog kanala za odvodnju presječene su jame koje su potom istražene pod vodstvom dr. Zorka Markovića (2003).

Jame su sadržavale dosta keramičkog materijala i kućnog ljepla, a arheološki materijal opredjeljen je u Virovitičku grupu prema podjeli K. Vinski-Gasparini (1973). Istraživanja su nastavljena pod vodstvom autora ovog rada 2001. g i nastavljaju se i dalje. U kampanji 2001. godine otvorene su tri sonde dimenzija 10x5 m koje su sve dale negativne rezultate. Nisu pronađene nikakve čvrste strukture, a prikupljeni keramički materijal potječe iz sloja hodne površine naselja. Istraživanjima 2001. godine utvrđeno je da je naselje na Cerinama VII jednoslojno i da osnovnu stratigrafiju lokaliteta čine tri stratigrafske jedinice. Prva stratigrafska jedinica je humusni sloj poremećen intenzivnom poljodjelskom obradom, druga je humusni sloj hodne površine naselja neporemećen oranjem dok je treća stratigrafska jedinica zdravica. U kampanji 2002. godine otvorene su tri sonde dimenzija 10x5 m. Sonda 1 i 2 nalaze se jedna pored druge dok je sonda 3 postavljena na pretpostavljenom rubu naselja. Sonda 3 dala je negativne rezultate, dok je u sondama 1 i 2 utvrđeno 9 stratigrafskih jedinica od kojih su najzanimljivije SJ 2, 4 i 6 koje označavaju jamske objekte. Zapune sve tri jame su sličnih dimenzija (promjera oko 2m) i sastava. Sadržavale su ostatke kućnog ljepla i keramičkih posuda. Kućni ljep može se podijeliti na dvije vrste. Prva vrsta potječe od srušenih kuća te se na pojedinim komadima vide otisci od kolaca. Drugu vrstu čine pravilni komadi ljepla debeli oko 10 cm i blago zakrivljeni. Pretpostavljam da su ovo ostaci od peći. Kako nisu pronađeni ostaci šljake vjerojatno se radi o keramičkoj ili krušnoj peći. Važno je napomenuti da su ostaci ovakvog ljepla pronađeni u svim navedenim jamama, zbog čega je razumno pretpostaviti da su jame korištene u isto vrijeme. U njih je odložen otpad nastao uništenjem peći.

Keramički materijal s lokaliteta Cerine VII je relativno slabo sačuvan te je u vrlo fragmentarnom stanju. Broj sačuvanih cijelih posuda je zanemariv. Zbog tog razloga keramički materijal bit će klasificiran prema karakterističnim dijelovima posuda. To su: rub, dno, ručke i ukras. Podaci dobiveni ovom analizom moraju se uzeti s rezervom jer je uzorak kojim baratamo relativno

malen. Iako se podaci o zastupljenosti pojedinih oblika i njihovim relativnim odnosima ovom analizom ne mogu dobiti, uzorak je dovoljno velik da ukažemo na pojavljivanje pojedinih oblika te na taj način omogućuje raspravu o bitnim problemima smještanja arheološkog materijala s našeg lokaliteta u širi kontekst vremena i prostora u kojem se nalazi.

Kao polazište za klasifikaciju keramičkog materijala s lokaliteta Cerine VII poslužila mi je tipologija koju je za keramički materijal iz istog perioda razradio J. Dular (2002.). Keramika s lokaliteta Cerine VII podijeljena je na četiri osnovna tipa. To su: lonci, zdjele, šalice i vrčevi. Svaki od ovih tipova razrađen je na način da je podijeljen u podtipove i označen slovom i brojem podtipa: lonci – L1–6, zdjele – Z1–4, šalice – Š1–5 i vrčevi, gdje je definiran samo jedan tip – V1. Keramički materijal s lokaliteta Cerine VII dodatno je opisan pojedinim tipovima ručki, ukrasa i vrstama dna posuda. U nastavku ću podrobnije opisati pojedine tipove posuda.

LONCI

L1 posude imaju ravan ili blago izvijeni vrat. Veće su zapremine. Neki lonci ukrašeni su ravnom plastičnom trakom ili štipanom plastičnom trakom. Posude su pečene oksidacijski, grube fature te grube i hrapave površine (T. 1, 1-8, T. 2, 1-3). Posude ovog tipa čest su inventar brončanodobnih naselja. Nalazimo ih tako na Rabelčjoj Vasi, a na lokalitetu Balatonmagyarod-Hidvegpusztá nalazimo ih i u starijoj i u mlađoj fazi tamošnjeg naselja (Horvath 1996.). Na Dolnjem Lakošu obuhvaćene su tipovima L1 i L2 (Dular 2002.), dok su na lokalitetu Mačkovac-Crišnjevi obuhvaćeni tipovima A3, a-f (Karavanić, Kalafatić, Mihaljević 2002). Lonci koje smo označili kao tip L1 obično su veće zapremine i proizvode se u velikom broju varijanti. Ovakvi lonci malo nam mogu poslužiti za dataciju jer ih je nemoguće izdvojiti kao svojinu nekog užeg vremenskog razdoblja.

L2 posude imaju izvijen vrat i izvijen zaravnjeni obod. Na zaravnjenoj površini oboda ponekad se nalazi plastični ukras. Posude su pečene oksidacijski, grube fature i grubo uglučane površine (T. 2, 4-7, T. 3, 1-5). Ovaj tip lonaca relativno je čest na naseljima virovitičke grupe (Antunovac, Pavišić 1996., Mali Zagreb – Špišić Bukovica, Pavišić 1991.). Na Dolnjem Lakošu označen je kao tip L9, gdje se pojavljuju i različite varijante ukrasa po zaravnjenom obodu. Nekropole virovitičke grupe također poznaju ovako izvedene obode (Virovitica, Sirova Katalena). S obzirom na činjenicu da su lonci sa zaravnjenim obodom poznati na praktički svakom lokalitetu virovitičke grupe, iznenađuje činjenica da ih na Rabelčjoj Vasi uopće nema. U okviru susjednih grupa ovaj oblik nalazimo iznimno rijetko. Grupa Barice-Gredani ovaj oblik ne poznaje uopće, dok na području Transdanubije možemo pronaći tek dalje analogije. Dular (2002.) lonce s izrazito izvijenim vratom i zaravnjenim obodom u potpunosti vezuje uz horizont Br D-Ha A1 vremena. Analogije za ovaj oblik nalazimo na nekropolama Čaka faze, kao npr. Gusen (Trnka, 1992., Taf. 15, 1) ili Horn (Lochner 1991., Taf. 8, 1).

L3 posude imaju zaobljeni trbuh koji lagano prelazi u izvijeni vrat. Ispod vrata može se nalaziti trakasta drška. Posude mogu biti ukrašene štipanom trakom. Lonci su pečeni oksidacijski, grube fature i grubo uglučane površine (T. 4, 1-3, T. 5, 1, 2). Ovaj tip posuda također nam zbog dugog vijeka trajanja ne može pomoći pri kronološkom razlučivanju. Najbolje ga možemo usporediti s lakoškim tipom L6 (Dular 2002.). Ovaj tip posude nalazimo i na Rabelčjoj Vasi (Strmčnik-Gulić 1989., T. 3, 3).

L4 posude su manjih dimenzija, a za ovaj tip karakterističan je cilindričan vrat i zaravnjeni obod. Pečene su oksidacijski, grube fakture i grube površine (T. 5, 3, 4).

L5 posude su manjih dimenzija. Karakterizira ih izvijeni vrat. Oksidacijski su pečene, grube fakture i grube površine (T. 5, 5, 6, T. 6, 1–8).

ZDJELE

Z1 posude su duboke i veće zapremine. Imaju naglašen bikonitet i izvijeni vrat. Redukcijski su pečene, grube fakture i uglačane površine (T. 7, 1). Ovaj oblik možemo naći na velikom broju lokaliteta na širokom području. Najbolje analogije imamo na Dolnjem Lakošu (Dular 2002., tip Sk2) i na Rabelčjoj Vasi (Strmčnik–Gulič 1989., T. 2, 3). Na lokalitetu Balatonmagyarod–Hidvegpusza bikoničnu zdjelu nalazimo u grobu starije, Br D faze (Horvath 1994., T. 10, 2), dok na lokalitetu Bakonyako ovakvu posudu nalazimo u grobovima mlađe Ha A1 faze (npr. Jankovitz 1992., taf. 38, 6). Bikonične posude sporadično se pojavljuju i na lokalitetu Kalnik–Igrišće, gdje su povezane s oblicima koji se vežu uz mlađu Kulturu polja sa žarama (Vrdoljak 1994.).

Z2 posude imaju zaobljeno tijelo i zadebljani obod u obliku slova "T". Posude su pečene oksidacijski, grube fakture i grube površine (T. 7, 2-4). Posude ovog tipa nepoznate su u okviru susjednih grupa Kulture polja sa žarama. Grupa Barice-Gredani ovaj oblik ne poznaje, a isto možemo reći i za transdanubijske lokalitete. Najbolje analogije za ovaj tip zdjela nalazimo na lokalitetima virovitičke grupe. Na Dolnjem Lakošu tip ovakve posude označen je kao tip S 4 (Dular 2002.). Zdjele zaobljenog trbuha s "T" obodom poznate su još na Rabelčjoj Vasi (Strmčnik–Gulič 1989., T. 5, 2, 8) i Malom Zagrebu (Pavišić 1991., T. 3, 1, 4–6).

Z3 su posude izrazito plitke, uvučenog ruba koji može biti ukrašen fasetiranjem. Redukcijski su pečene, grube fakture te uglačane površine. Ovakav oblik posuda ne nalazimo često na lokalitetima iz razdoblja samog početka Kulture polja sa žarama. Dolnji Lakoš i Rabelčja Vas ne poznaju ovaj oblik. Plitke posude (plitice ili tanjuri) karakteristične su za mlađu Kulturu polja sa žarama HaB vremena (Vrdoljak 1994.). Najbolje analogije za našu posudu nalazimo na lokalitetu Kalnik–Igrišće, gdje se ovakve posude javljaju ukrašene na različite načine. Kao analogiju ovdje navodimo primjerak (Vrdoljak 1994., T. 19, 2) koji je kao i naš po vanjskom rubu posude ukrašen fasetiranjem, a od primjerka s Cerina VII razlikuje se po tome što je fasetiranje kombinirano s kosim kaneliranjem.

Z4 posude karakterizira zaobljeni trbuh ukrašen fasetiranjem, naglašeni vrat i blago izvijeni obod. Redukcijski su pečene, grube fakture i uglačane površine (T. 8, 2). Ove posude su zapravo varijanta posude sa zaobljenim trbuhom i naglašenim izvijenim vratom. Analogiju za našu posudu možemo naći na lokalitetu Kalnik–Igrišće (tip B5a) (Vrdoljak 1994.). Kako se ukras fasetiranja veže za razdoblje HaA vremena i mlađa razdoblja i našu posudu moramo vezivati uz to vrijeme.

ŠALICE

Š1 posude imaju zaobljen trbuh ukrašen fasetiranjem i trakastu ručku na trbuhu. Redukcijski su pečene, grube fakture i uglačane površine (T. 3, 4). Šalice s ukrasom fasetiranja vežu se uz razdoblje BrD–HaA1 pa tako trebamo datirati i naše primjerke. Analogiju možemo pronaći na lokalitetu Kalnik–Igrišće (Vrdoljak 1994., T. 3, 1, 8).

Š2 posude su na nozi, bikoničnog profila, s izvijenim vratom. Ispod oboda se može nalaziti trakasta drška (T. 8, 5, 6, T. 9, 1). Pečene su redukcijski, grube su fature, a površina im je uglačana. Razvoj posuda ovog tipa pratimo još od srednjeg brončanog doba (npr. lokalitet Gelsesziget, Horvath 1994., T. 5, 5) Izrađuju se u raznim varijantama. Nalazimo ih na nekropolama Virovitica i Sirova Katalena kao i na nekropoli Drljanovac. Posude na nozi zastupljene su i na Dolnjem Lakošu. Grupa Barice–Gredani također poznaje ovaj oblik tako da ih nalazimo i na nasljema (Mačkovac–Crišnjevi) i na nekropolama (Gredani).

Š3 posude su manje zapremine. Imaju zaobljeni trbuh i izvijeni vrat. Trakasta drška spaja trbuh s vratom. Redukcijski su pečene, grube fature i grubo uglačane površine (T. 9, 2). Razvoj ovog oblika šalice možemo pratiti od Kulture grobnih humaka Transdanubije. Na lokalitetu Gelsesziget, koji je datiran u BrC, možemo naći oblike posuda srodne našoj (Horvath 1994., T. 4, 5). Najbolju analogiju za posudu tipa Š3 s Cerina VII možemo naći na Dolnjem Lakošu (Dular 2002., T. 3, 3, 12), koja je gotovo identična s našom posudom.

Š4 posude imaju bikoničan profil, blago izvijeni vrat, trakastu dršku koja spaja trbuh i obod. Ručka vjerojatno nadvisuje vrat. Osobitost ove vrste posuda je omphalos dno. Oksidacijski su pečene, grube fature i grubo uglačane površine (T. 10, 1). Posude ovog tipa karakteristične su za vrijeme BrD–HaA1 i mlađe periode. Kao primjer možemo navesti nekropolu Balatonmagyrod–Hidvegszta, gdje ovakve šalice nalazimo u mlađoj fazi koja je datirana u HaA1 period (Horvath 1994., T. 13, 5).

Š5 posude imaju zaobljen trbuh ukrašen kosim kaneliranjem, cilindričan vrat i izvijeni vrat. Oksidacijski su pečene, grube fature i uglačane površine (T. 10, 2). Posude ukrašene kosim kaneliranjem smatraju se za jednu od karakteristika koje označavaju promjenu u materijalnoj kulturi u vremenu BrD–HaA1. Kao analogija za našu posudu može nam poslužiti ona s Rabelčje Vasi (Strmčnik–Gulič 1989., T. 7, 2).

VRČEVI

V1 posude imaju usko grlo i izvijeni obod ispod kojega se nalazi trakasta drška. Pečene su oksidacijski, grube fature i grube površine (T. 11, 1). Posude ovog tipa ne pojavljuju se često na lokalitetima virovitičke grupe. Osim Cerina VII, njihovo pojavljivanje utvrđeno je još na Dolnjem Lakošu. Lakoški tip V1 (Dular 2002.) ujedno je i najbolja analogija našem tipu vrčeva.

RUČKE

Na lokalitetu su pronađene dvije vrste ručki: trakaste (T. 11, 2-4) i pune jezičaste (T.12, 1-3).

Trakaste ručke dolaze u različitim veličinama i na raznim oblicima posuda (zdjele, lonci, šalice, vrčevi). PUNE JEZIČASTE RUČKE MOGU SE NAĆI SAMO NA VEĆIM LONCIMA.

UKRASI

Keramika s Cerina VII malo je ukrašena. Najbrojniji su aplicirani ukrasi, a sporadično se pojavljuju urezivanje, fasetiranje, kaneliranje i utiskivanje. Aplicirani ukrasi su izvedeni u obliku običnih plastičnih traka (T. 3, 1), plastičnih traka s utiskivanjem (T. 13, 1-4) ili bukla (T. 13, 3).

Plastične trake ponekad su aranžirane u kompliciraniji ornament. Ukrasi urezivanjem nanose se na tijelo posude u jednostavnom ornamentu.

Na jednom primjerku ispod reda horizontalno urezanih linija nalazi se bukl okružen koncentričnim urezanim krugovima (T. 13, 4). Ovaj tip ukrašavanja ima korijen još u BrB periodu Kulture grobnih humaka. Otada se proteže sve do vremena HaA. Na naselju Gelsesziget datirano u BrC vrijeme nalazimo ovaj ukras (Horvath 1994., T. 5, 2) gotovo identično izveden kao primjerak s Cerina VII. Na lokalitetu Horn, koji je datiran u period HaA1, ovaj ukras nalazimo relativno često (Lochner 1991.). Na istom lokalitetu ovaj ukras možemo naći izveden u metalu (Lochner 1991., T. 38, 35). Koliko je do sada poznato lokaliteti virovitičke grupe ne poznaju ovaj ornament.

Fasetiranje je relativno čest način ukrašavanja na posudama s Cerina VII. Ukras se izvodi na trbuhu i po rubu posude. Fasetiranje je oblik ukrašavanja koji se veže za mlađa razdoblja Kulture polja sa žarama. Bogato je zastupljeno na lokalitetu Kalnik-Igrišće (Vrdoljak 1994.). Na virovitičkim lokalitetima ovaj ukras je mnogo manje prisutan. Poznaje ga jedino Dolnji Lakoš, gdje se taj ukras izvodi s unutarnje strane ruba, a nikada po tijelu posude (Dular 2002.). U okviru grupe Barice-Gređani fasetiranje je ustanovljeno samo na naselju Mačkovac-Crišnjevi (Karavanić-Kalafatić-Mihaljević 2002.).

Ukras kaneliranjem izvodi se po trbuhu posude i to koso. Kaneliranje se pojavljuje rjeđe nego fasetiranje. Koso kaneliranje je ukras koji se uzima kao jedna od glavnih karakteristika prelaznog perioda BrD-HaA1 i nastavlja se dalje u mlađim razdobljima Kulture polja sa žarama. U mlađim razdobljima Kulture polja sa žarama ovaj ukras izvodi se većinom na rubovima zdjela ("turban" obod), dok se u starijim razdobljima većinom izvodi po tijelu posude. Ukras kosih kanelura po rubu zdjela relativno je često zastupljen na lokalitetu Kalnik-Igrišće. U okviru virovitičke grupe ovaj ukras nalazimo na trbuhu posuda. Ovako izvedeno kaneliranje poznaju Dolnji Lakoš (Dular 2002., tip ukrasa O17), Rabelčja Vas (Strmčnik-Gulić 1989., T. 7, 2) i Mali Zagreb (Pavišić 1991., T. 3, 3). U okviru Barice-Gređani ovaj oblik ukrašavanja je iznimno rijedak. Poznat mi je tek jedan primjer s lokaliteta Barice (Čović 1958., Sl 1, b).

Utiskivanjem prsta su ukrašeni rubovi posuda.

DNA

Na lokalitetu Cerine VII ustanovljena su samo ravna dna (T. 14, 1-5), osim u jednom primjerku gdje se radi o omphalos dnu (T. 10, 1).

KRONOLOGIJA I GENEZA VIROVITIČKE GRUPE

Kronologija Virovitičke grupe kako ju je definirala K. Vinski-Gasparini (1973.) načinjena je na osnovu nalaza s nekropola Virovitica i Sirova katalena. Najznačajnije uporište za kronološko određenje tih nalaza su keramički oblici posuda. Oblici koji su tamo pronađeni bez iznimke se vezuju za kasnu Kulturu grobnih humaka Transdanubije BrC i BrD vremena. Kao dodatno uporište za kronološko određenje poslužio je i mali bodež s visokom trokutastom pločicom za nasad s nekropole Virovitica datiran u završni BrC i BrD stupanj. Većina drugih nekropola koje su istraživane od tog vremena također su na osnovu karakterističnih keramičkih oblika datirane na isti način (Moravče, Sokol 1996. i Ptuj-Potrčeva cesta, Jevremov 1989.). Nekropola Drljanovac, koja je

djelomično pripisana virovitičkoj grupi, ne podudara se s ovakvom kronološkom slikom. Na Drljanovcu se miješaju virovitički i zagrebački oblici posuda tako da je autorica istraživanja N. Majnarić Pandžić (1988.) pretpostavila tri razvojne faze nekropole: prvu s isključivo virovitičkim elementima, drugu u kojoj se miješaju virovitički i zagrebački elementi i treću s isključivo zagrebačkim elementima.

U vrijeme kada je napisana sinteza K. Vinski Gasparini (1973.) naselja koja bismo mogli povezati s Virovitičkom grupom uopće nisu bila poznata. Nakon što su objavljena istraživanja takvih naselja (Dolnji Lakoš, Rabelčja Vas) ispostavilo se da ona pokazuju uvelike drugačiju sliku od većine nekropola. Za razliku od tipološko-kronološki homogenog arheološkog materijala s nekropola koji se isključivo može povezati s mladom Kulturom grobnih humaka Transdanubije, na naseljima se miješaju stariji elementi povezani s mladom Kulturom grobnih humaka i mlađi elementi povezani s prelaznim periodom BrD–HaA1. Stratigrafsko razdvajanje ovih kronološko-tipološki različitih elemenata nije bilo moguće. Dular (2002.) je za Dolnji Lakoš serijacijom materijala (praćenje pojedinih oblika i njihove povezanosti te kako se pojavljuju po pojedinim stratigrafskim jedinicama) utvrdio da je nemoguće stratigrafski lučiti pojedine, vremenski odvojene horizonte. Za Rabelčju Vas Dular (2002.) je ustvrdio isto jer se svi oblici koji su prisutni na tom lokalitu mogu naći u jednoj jami. Cerine VII se apsolutno uklapaju u sliku dosad istraženih naselja virovitičke grupe. Arheološki materijal koji tamo nalazimo pokazuje tipološko-kronološke karakteristike starijih (BrC–BrD) i mlađih (BrD–HaA1) razdoblja. Keramičke oblike s karakteristikama starijeg i mlađeg razdoblja nalazimo zajedno u zatvorenim cjelinama te ih također nije moguće stratigrafski razdvajati. Iako se pojedini vremenski horizonti stratigrafski ne mogu odvajati, Dular (2002.) je svejedno na osnovu tipologije keramičkih oblika pretpostavio dulji raspon trajanja (BrC–HaA1) naselja Dolnji Lakoš i Rabelčja Vas. Činjenica da se na Dolnjem Lakošu keramički arheološki materijal starije i mlađe provenijencije miješaju, navelo je autora da pretpostavi podjelu Virovitičke grupe u dvije faze (Dular 2002., sl.48). Prvu fazu čine elementi koji se vezuju za kasni BrC i BrD stupanj, dok drugu fazu predstavljaju keramički oblici koji se mogu datirati u kasni BrD i HaA1 stupanj.

Na svim dosad poznatim naseljima koja se vežu uz virovitičku grupu arheološki materijal starije i mlađe provenijencije se miješaju. Na lokalitetima Dolnji Lakoš, Rabelčja Vas i Cerine VII utvrđeno je da se arheološki materijal stratigrafski ne može razdvajati. Na Dolnjem Lakošu to je pokazano serijacijom materijala (Dular 2002.), dok se na Rabelčjoj Vasi svi keramički oblici koji su zastupljeni na lokalitetu mogu pronaći u istoj jami (Dular 2002.). Na Cerinama VII se također keramički oblici različitih kronoloških provenijencija pojavljuju u zatvorenim cjelinama. Činjenica da se pojedini tipološko-kronološki elementi ni na koji način ne mogu stratigrafski odvajati, empirijski je dokaz da se oni pojavljuju simultano. Zbog toga mislim da je opravdano pretpostaviti da se lokaliteti na kojima se pojavljuje materijal starijih i mlađih tipološko-kronoloških osobina, a ne može se stratigrafski odvajati, treba datirati materijalom koji se u tom nizu pojavljuje posljednji. Drugim riječima, naselja na Dolnjem Lakošu, Rabelčjoj Vasi i Cerinama VII ne bi imala raspon trajanja od BrC do HaA1 nego ih treba datirati u jedan vremenski period na osnovu karakteristika mlađeg arheološkog materijala. Ti arheološki nalazi najbolje se mogu povezati s prelaznim periodom BrD–HaA1.

K. Vinski Gasparini (1973.) definirala je Virovitičku grupu kao arheološku pojavu u kojoj većina arheološkog materijala nosi karakteristike tradicije srednjeg brončanog doba. To se po-

najviše odnosi na razne oblike posuda, kao npr. posude na nozi, razni oblici šalice s drškama koje ne prelaze obod, zdjele s izrazito izvijenim obodom itd. Razdoblje odnosno arheološka pojava koja slijedi nakon Virovitičke grupe je grupa Zagreb. Ono što je prema K. Vinski Gasparini karakteristično za ovu grupu je pojavljivanje novih elemenata vezanih uz vrijeme BrD- HaA1 i postupno nestajanje elemenata koji se vezuju uz tradiciju srednjeg brončanog doba. Novi elementi koji se pojavljuju u ovom razdoblju su npr. ukras kaneliranja i fasetiranja, šalice s visokim drškama koje nadvisuju obod, zdjele uvučenog ruba koje po obodu mogu biti ukrašene fasetiranjem ili kosim kaneliranjem itd.

Nova istraživanja pokazala su da se pronađeni materijal teško može svrstati u kategorije virovitičke i zagrebačke grupe, kako ih je definirala K. Vinski Gasparini. Stoga postoji potreba da se termini kojima se opisuju ove arheološke pojave usklade sa samim materijalom. Dosad istražene nekropole Virovitičke grupe dobro se uklapaju u koncept Virovitičke grupe prema K. Vinski Gasparini. Međutim, naselja koja su dosad istraživana, a mogu se vezati uz Virovitičku grupu, ne poklapaju se s konceptom virovitičke grupe kako ga je definirala K. Vinski Gasparini. Na dosad istraženim naseljima se u pravilu zajedno pojavljuju u zatvorenim stratigrafskim cjelinama elementi koji se, s jedne strane vezuju za tradiciju srednjeg brončanog doba, a s druge za mlađe vrijeme BrD-HaA1.

Dular smatra da se na osnovu pojavljivanja navedinih tipološko-kronoloških elemenata mogu lučiti dvije faze Virovitičke grupe, koje označava nazivima Virovitica I i Virovitica II (Dular 2002., sl. 48). Faza Virovitica II zamjenjuje grupu Zagreb (njenu raniju fazu) K. Vinski Gasparini. Ovakvu periodizaciju temelji na pretpostavci da se keramički oblici gore navedenih osobina pojavljuju kroz dulji vremenski period te da svaka tipološko-kronološka cjelina označava pojedinu fazu. Mišljenja sam da se na osnovu podataka koje smo dobili istraživanjem naselja virovitičke grupe ne može izvesti ovakva periodizacija. Istraživanja naselja pokazuju da se tipološko-kronološki raznorodni elementi pojavljuju zajedno u zatvorenim stratigrafskim cjelinama te je njihovo razdvajanje po tipološkom kriteriju umjetno i ne odražava situaciju na terenu. Ono što s relativnom sigurnošću možemo tvrditi jest da su istraživana naselja i neke nekropole dokumentirale jednu arheološku pojavu koja se sastoji od, terminologijom K. Vinski Gasparini, virovitičkih i zagrebačkih elemenata koji se mogu datirati u vrijeme BrD-HaA1. Lokaliteti koji pripadaju ovoj fazi su svakako sva istraživana naselja iz ovog razdoblja (Dolnji Lakoš, Rabelčja Vas, Cerine VII).

Faza koja bi prethodila ovoj za sada je veoma slabo dokumentirana. Nije pronađeno niti jedno naselje koje bi pokazalo "čiste" elemente tradicije srednjeg brončanog doba, a podaci koje nam daju nekropole također su oskudni.

Nekropola Moravče pokazuje bitno drugačiji ukus u oblikovanju keramičkih posuda od ostalih nekropola te je moguće da ona pripada vremenu BrC-BrD. S obzirom na oskudnost podataka koji bi nam dokumentirali naseljnost područja rasprostiranja virovitičke grupe u vremenu BrC-BrD, postojanje ove faze mora za sada ostati pretpostavka.

Faza koja slijedi nakon Virovitičke grupe nešto je bolje dokumentirana. Nju karakterizira potpuno odsustvo elemenata tradicije srednjeg brončanog doba, puni zamah elemenata koji se vezuju za Baierdorfsko-Velaticki krug te pojavljivanje elemenata koji će svoj puni razvoj doživjeti u sljedećoj fazi – grupa Velika Gorica. Lokaliteti koji bi pripadali ovoj fazi su sistematski istraživano naselje Kalnik – Igrišće i nalazi s lokaliteta Križevci – Ciglana. Ovu fazu treba datirati u razdoblje HaA1-HaA2.

Problem geneze Virovitičke grupe Kulture polja sa žarama ostaje otvoreno pitanje, kao što je to bio i prije 30 godina. Problem s definiranjem geneze naše grupe je u tome što na području koje ona zauzima ne možemo pratiti kulturni–historijski slijed kao što je to slučaj na susjednim područjima. Na području istočne Slavonije razvoj brončanodobnih kultura pratimo od srednje-brončanodobne Vatinske grupe koja evolucijom prelazi na Belegiš tip. U Transdanubiji pak Kulturi polja sa žarama neposredno prethodi Kultura grobnih humaka iz koje se Kultura žarnih polja neprekinuto razvija (Köszegi 1988.).

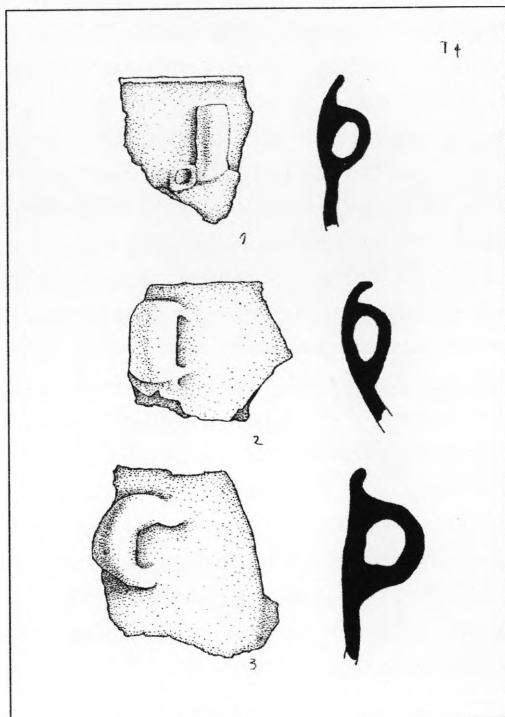
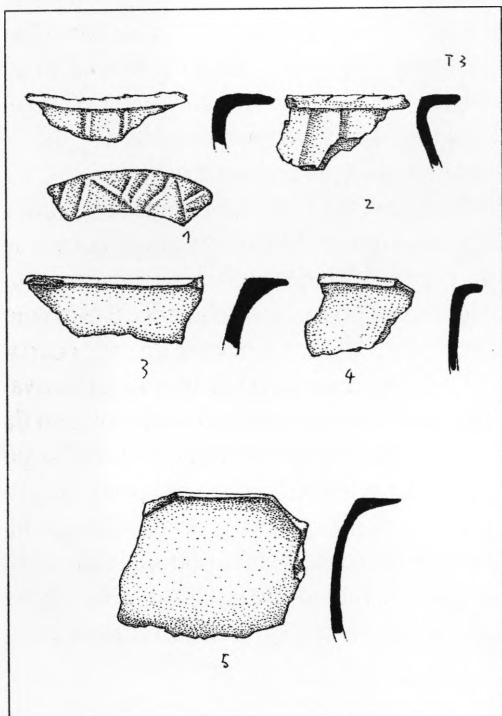
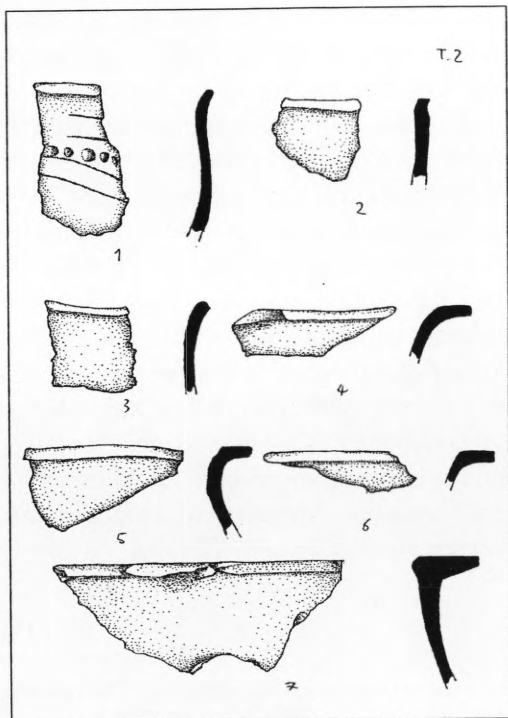
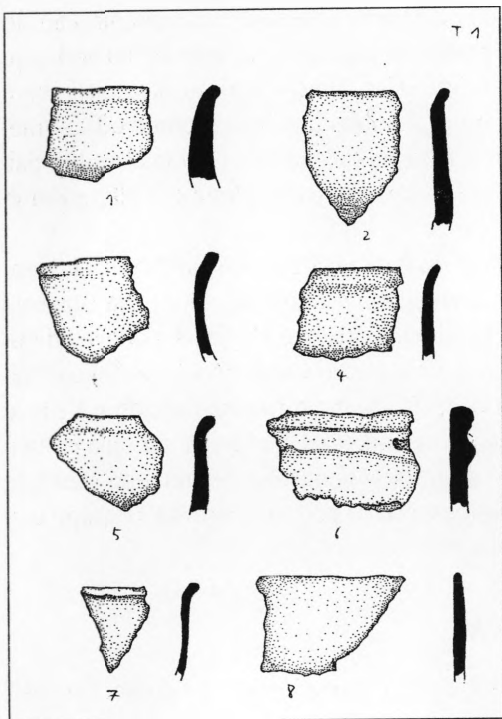
Na području sjeverozapadne Hrvatske razvija se Litzenska kultura sa sporadičnim elementima Panonske inkrustirane keramike najdalje do vremena BrB (Marković 2003.). Na Litzenski horizont ne nadovezuje se niti jedna arheološka kultura tako da između završetka ove arheološke kulture i pojave virovitičke grupe postoji hijatus. Ovaj prekid u kulturno–historijskom razvoju još nije adekvatno riješen. K. Vinski Gasparini (1973.) je inzistirala na horizontu Kulture grobnih humaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj koji još nije otkriven. Budući da do sada na tom području nije otkriven nikakav značajniji materijal (grobovi ili naselja) iz vremena srednjeg brončanog doba vremena BrC, za sada moramo pretpostaviti da područje virovitičke grupe u to vrijeme nije naseljeno.

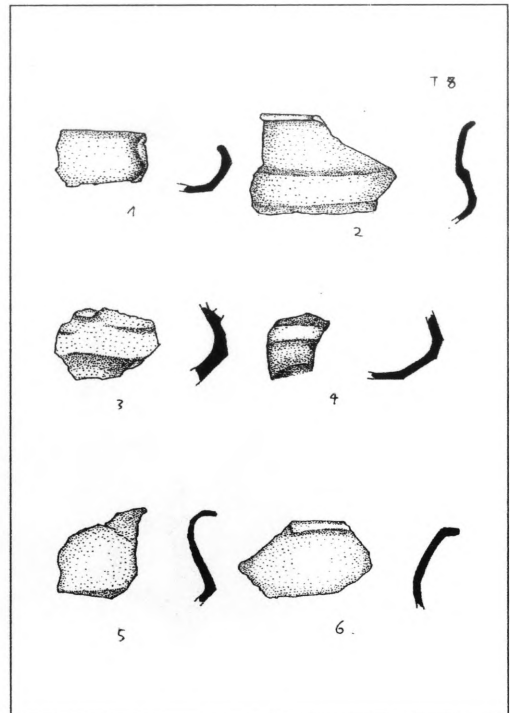
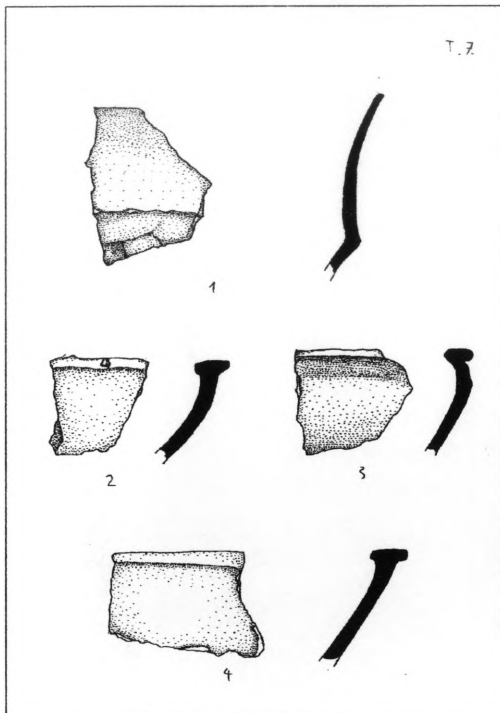
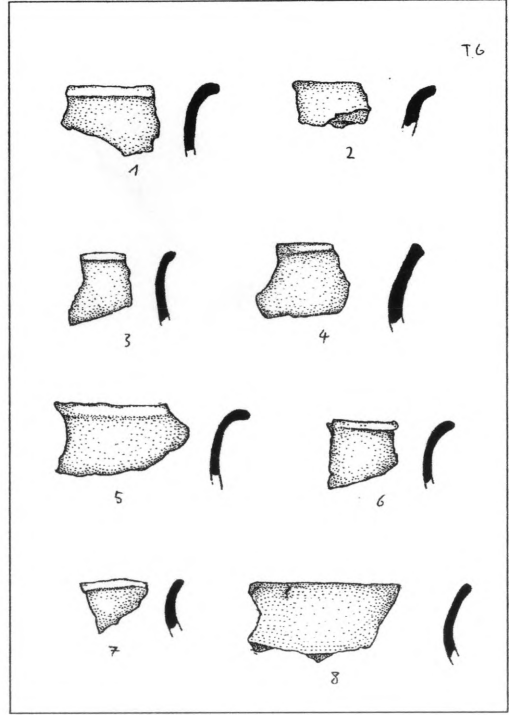
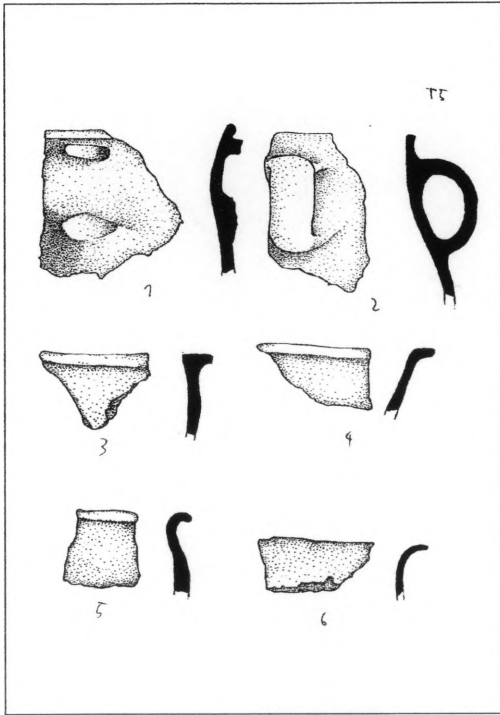
ZAKLJUČAK

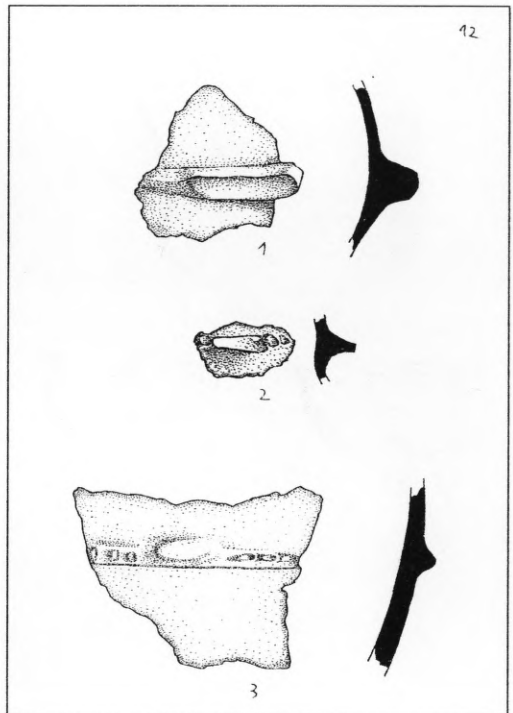
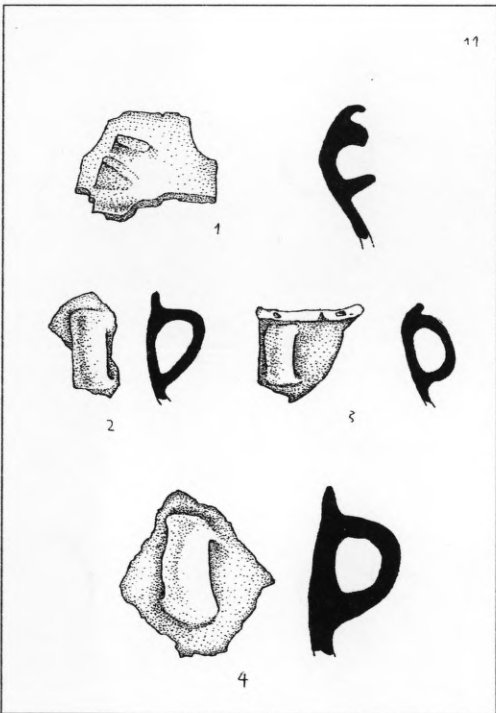
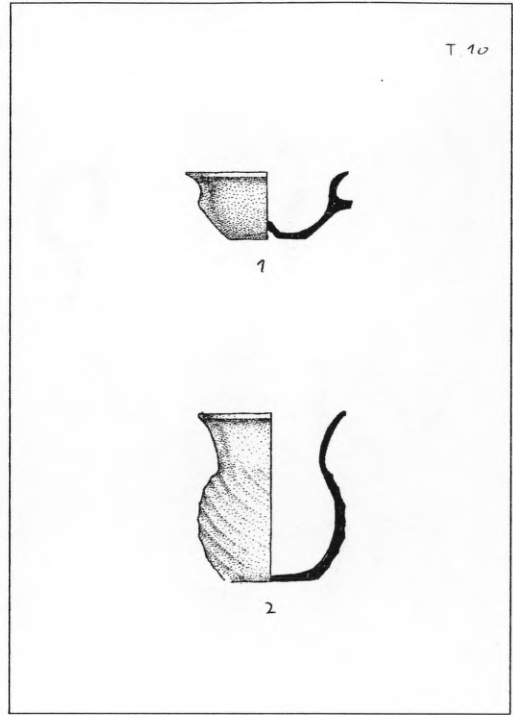
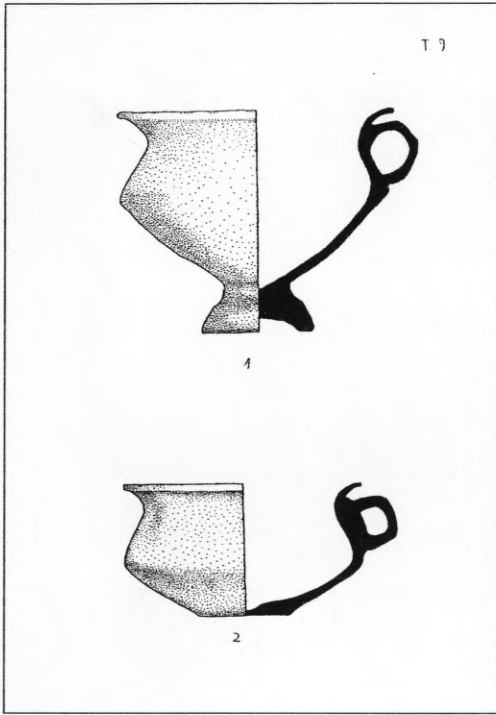
Istraživanje naselja svakako je najveći napredak u proučavanju Virovitičke grupe. Keramički materijal koji je pronađen na nasljima pokazuje sasvim drugačije osobine od materijala pronađenog na većini nekropola Virovitičke grupe. Uz oblike posuda koji se vezuju za do sada poznati materijal s nekropola, pojavljuju se oblici koji se datiraju u II. fazu Kulture polja sa žarama. Obje vrste keramičkog materijala pojavljuju se zajedno, u zatvorenim stratigrafskim cjelinama. Zbog toga mislim da je opravdano pretpostaviti da se naselja Virovitičke grupe mogu vremenski smjestiti u skladu s datacijom keramičkog materijala s karakteristikama vremena BrD–HaA1.

Geneza Virovitičke grupe Kulture polja sa žarama u velikoj je mjeri nepoznanica.

U međurječju Drave i Save se u srednjem brončanom dobu razvija Litzenska kultura s elementima Panonske inkrustirane keramike. Između ove kulture i Virovitičke grupe uočava se cezura u kulturno–historijskom slijedu. Većina autora pretpostavlja da tu prazninu treba upotpuniti Kulturom grobnih humaka koja do sada nije otkrivena na području međurječja. S ovakvom pretpostavkom je teško baratati jer se ne može niti pobiti niti dokazati. Koliko je do sada poznato, na području međurječja nisu pronađeni srednjebrončanodobni nalazi koji bi se mogli vezivati uz vrijeme BrC vremena i Kulturu grobnih humaka tako da se za sada može pretpostaviti da takvih nalaza na ovom području niti nema. To bi značilo da se žitelji Virovitičke grupe doseljavaju na područje između Drave i Save i da tu čine potpuno strani element. Ako je ova pretpostavka točna, razvoj Kulture polja sa žarama u međurječju bio bi u potpunosti drugačiji nego na susjednim područjima, primjerice Transdanubije ili istočne Slavonije. Na tim područjima Kultura polja sa žarama se razvija kontinuirano na supstratu srednjeg brončanog doba. Konačna ocjena poznavanja procesa geneze Virovitičke grupe je da su potrebna daljnja istraživanja da bi se osvijetlio ovaj problem.

Na kraju možemo zaključiti kako je na ovom stupnju istraživanja veoma teško dati kulturno-historijsku sliku razvoja virovitičke grupe zbog toga što još uvijek nedostaju podaci na osnovu kojih bi se bilo što mogli tvrditi sa sigurnošću. Pokušaj podjele Virovitičke grupe na dvije faze (starija BrC-BrD i mlađa BrD-HaA1) teza je koju ne treba odbaciti, ali potrebno je još istraživanja prije nego li se ona prihvati. U zaključku rasprave o periodizaciji Virovitičke grupe možemo reći sljedeće: terminom virovitička grupa za sada s relativnom sigurnošću možemo okvirno označiti arheološku pojavu koju karakteriziraju, s jedne strane elementi tradicije srednjeg brončanog doba i s druge elementi koji se vezuju uz Baierdorfsko-Velaticki krug, a datira se u prijelazni period BrD-HaA1. Terminom grupa Zagreb okvirno možemo označiti arheološku pojavu koju karakterizira odsustvo elemenata tradicije srednjeg brončanog doba te potpuno prevladavanje elemenata koji se vezuju uz Baierdorfsko-Velaticki krug, a datira se u razdoblje HaA1-HaA2.

LITERATURA:

1. Balen Letunić, D., 1985, Ostava kasnog brončanog doba iz Maličke u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. serija, 18, 1985.
2. Čović, B., 1958, Barice, nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s.13 1958., 77 ss.
3. Čović, B., 1988., Barice-Gredani-kulturna grupa, U: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1988., str. 60
4. Dular, J., 1999, Altere, mitlere und jüngere Bronzezeit Slowenien-Forschungsstand und Probleme, Arheološki vestnik 29, 1978.
5. Dular, J., 2002, Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo. U: Dular, Šavel, Tecco-Hvala Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu, Ljubljana, 2002.
6. Dular, J., Šavel I., Tecco-Hvala S. Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu, Ljubljana, 2002.
7. Gabrovec, S. 1988-1989, Bronasta doba v Sloveniji, stanje raziskav in problemi, Arheološki vestnik 39-40, 1988.-1989.
8. Feletar, D., 1997., Sjeverna hrvatska vrata. U: Koprivnica-Izabrane teme, monogr., Koprivnica 1997.
9. Feletar, D., Petrić, H. 2000., Prirodnogeografske i demografske značajke Torčeca. U: Povijest Torčeca, monografija, Koprivnica, 2000.
10. Feletar, D., Petrić, H., 2001., Prometni položaj i prirodno-geografske značajke. U: Novigrad Podravski, monografija, Koprivnica, 2001.
11. Gimbutas, M. *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, Mouton & co., Hague, 1965.
12. Harding, A.F., 2000, *European societies in the bronze age*, Cambridge univers. press, Cambridge, 2000.
13. Helgert, H. 1995., Grabfunde der Čaka kultur (Bz-D-HaA1 Übergangsperiode) aus Zurndorf, p.B. Neusiedl am See, Burgenland, Ein Beitrag zur weiblichen Totentracht., Arch. Austriaca, 79, 1995.
14. Honti, Sz. 1993, Angaben zur Geschichte der Urnenfelder-Kultur in Südwest Transdanubien. Actes du XII Congres International des Sciences Prehistoriques et protohistoriques 3, Bratislava, 1993.
15. Horvath L. 1994., Adatok Delnyugat-Dunantul kesöbronzkoranak történetehez. Zalai museum 5, 1994.
16. Horvath, L., 1996., Kesö bronzkor. U: Evezredek ünnete a lap vilagabol. Kaposvar-Zalaegerszeg, 1996
17. Horvat-Šavel, I. 1988.-1989., Bronastodobna naselbina Oloris pri Dolnjem Lakošu, Arheološki vestnik 39-40, 1988.-1989.
18. Jankovitz, K. ,1992., Spätbrozezeitliche Hügelgräber von Bakonyjako. Acta Arhaeologica Academiae Hungaicae 44, 1992.
19. Jevremov, B., 1988.-1989., Grobovi z začetka Kulture žarnih grobišč iz Ptuja. Arheološki vestnik 39-40, 1988.-1989.

20. Karavanić, S., Mihaljević, M., 2001, Ostava iz Mačkovca, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 2001.
21. Karavanić, S. Mihaljević, M. Kalafatić, H., 2002., Naselje Mačkovac–Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka Kulture polja sa žarama u slavonskoj Posavini, Prilozi Instituta za arheologiju Zagreb 19, 2002.
22. Karavanić, S. Mihaljević, M. Kalafatić, H., 2003, Istraživanje brončanodobnog naselja Mačkovac-Crišnjevi, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, godina XXXV-broj 1, 2003.
23. Köszegi, F., 1988 A Dunantul tötenete a kezobronzkorban(The history of Transdanubia during the late bronze age). Budapest, 1988.
24. Kulenović, I. Alečković, M. 2003., Novi nalaz ostave s lokaliteta Delovi-Poljane kod Koprivnice, Opuscula archaeologica 27, 2003.
25. Kulenović, I. Muštra, M. 2002, Novi nalaz kruništa s lavljim parom s lokaliteta Gabajeva Greda kod Koprivnice, Opuscula archaeologica 26, 2002.
26. Lochner, M., 1991, Ein Gräberfeld der älteren Urnenfeldzeit aus Horn, Niederösterreich. Archaeologia Austriaca 75, 1991.
27. Majnarić Pandžić, N. 1988, Prilog poznavanju kasnog brončanog doba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Arheološki radovi i rasprave 11, 1988.
28. Majnarić Pandžić, N., 1992, Ljevaonica brončanih predmeta u kasnobrončanodobnom naselju na Kalniku kod križevaca, Opuscula archaeologica 16, 1992..
29. Marković, Z., 2003., Novi prilozi poznavanju eneolitika i brončanog doba u koprivničkoj Podravini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 21, 2003.
30. Minichreiter, K., 1984, Brončanodobne nekropole s paljevinskim grobovima grupe Gredani u Slavoniji. U: Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 9, 1984.
31. Müller Karpe, H., 1959., Beitrage zur Chronologie der Urnenfeldzeit nordlich und südlich der Alpen. Romischen–Germanischen Forschungen 22, 1959.
32. Pavišić, I., 1991., Prapovijesno nalazište Mali Zagreb u Špišić Bukovici-prilog poznavanju Virovitičke grupe, Prilozi Instituta za arheologiju Zagreb 8, 1991.
33. Pavišić, I., 1992., Novi nalazi Virovitičke grupe iz Gačićta kod Virovitice, Prilozi Instituta za arheologiju Zagreb 9, 1992.
34. Pavišić, I., 1993., Kasnobrončanodobni nalazi sa područja Virovitičke županije, Prilozi Instituta za arheologiju Zagreb 10, 1993.
35. Sokol, V., 1992., Nekropola Kulture žarnih polja u Moravču kod Sesveta. U: Arheološka istraživanja u Zagrebu i Zagrebačkoj regiji. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 17, 1992.
36. Šinkovec, I, 1996, Posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe. U: B. Teržan(urednik), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem 2, Katalogi in monografije 30, 1996.
37. Teržan, B, 1999., Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem, Arheološki vestnik 50, 1999
38. Trnka, G. 1992., Das urnenfeldzeitliche Gräberfeld von Gusen in Öberosterreich, Archaeologia Austriaca 76, 1992.
39. Turk, P., 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev. U: B. Teržan(urednik), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem 2, Katalogi in monografije 30, 1996.
40. Vinski Gasparini, K. 1973., *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973.
41. Vinski Gasparini, K., 1983., Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, U: Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, Bronzano doba, Sarajevo, 1983.
42. Vrdoljak, S., 1994, Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik–Igrišće (SZ Hrvatska), Opuscula arhaeologica 18, 1994.